

La societat de la informació. Una introducció

PID_00193502

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
1. Societat de la informació	7
1.1. Mesures de la societat de la informació	9
1.2. La divisió digital	12
2. Política i noves tecnologies: perspectives teòriques sobre l'impacte de les TIC en la política	15
2.1. La literatura en el seu conjunt	15
2.2. Les perspectives normatives	20
2.2.1. El ciberoptimisme	21
2.2.2. El ciberpessimisme	23
2.3. Les perspectives positives	24
Bibliografia	27

Introducció

En les pàgines següents es perfilen els elements essencials sobre els quals es construeixen els continguts de l'assignatura. En aquest sentit, es defineix què s'entén per **societat de la informació**, es presenten unes quantes mètriques empíriques que permeten afirmar-ne l'existència i transformació i, en darrer terme, es posa l'èmfasi en una de les conseqüències no volgudes derivades de l'aparició de la societat de la informació: la **divisió digital**. Una vegada descrits aquests elements bàsics, el mòdul ofereix un **estat de la qüestió** que permet resumir les perspectives que la literatura ha desenvolupat sobre el nostre objecte d'estudi construint una classificació que opera sobre la clàssica distinció entre les aportacions normatives (el ciberoptimisme, el ciberpessimisme, etc.) i les empíriques o positives (realisme, etc.).

1. Societat de la informació

Per a analitzar les transformacions polítiques en la societat de la informació és important, primer de tot, saber a què ens referim quan parlem de societat de la informació i com podem entendre i definir aquest concepte. De fet, el terme **societat de la informació** resulta bastant familiar a tothom, qui més qui menys n'ha sentit a parlar en algun moment, en relació amb el pes creixent que la informació i les noves tecnologies tenen en la societat actual. Ara bé, què vol dir exactament?

El concepte de **societat de la informació** està lligat a una sèrie de canvis i transformacions tècniques, socials i econòmiques que impliquen la transició cap a una nova societat. Hi ha d'altres termes per a referir-se a aquest nou ordre social, es parla de societat del coneixement, societat postindustrial, societat xarxa, etc. Tots aquests termes tenen una cosa en comú: intenten descriure una nova forma d'organització social en contrast amb un model anterior.

Daniel Bell (1973), un dels primers teòrics a abordar aquesta qüestió, per exemple, parla d'una **societat postindustrial**, en què el prefix *post* ve a significar que la indústria deixa de ser el motor primordial de l'economia i la informació passa a convertir-se en la base principal del sistema productiu. Manuel Castells fa referència a un canvi basat en la substitució de l'industrialisme pel que anomena l'**informacionalisme**. L'industrialisme era el paradigma que va caracteritzar la Revolució Industrial, que va permetre multiplicar la capacitat humana de transformar el medi natural i modificar radicalment les condicions de vida. Al seu torn, l'informacionalisme marcaria el pas cap a un nou paradigma tecnològic en el qual les noves tecnologies de la informació i la comunicació actuarien de motor del canvi econòmic i social. D'acord amb Castells, la tecnologia de la informació vindria a ser l'equivalent actual de l'electricitat en l'era industrial.

"[...] Totes les societats són, en essència, societats de la informació. El que és específic del nostre període històric és el nou paradigma tecnològic sorgit amb la Revolució de les Tecnologies de la Informació i basat en una agrupació de tecnologies de la informació. El que és nou és la tecnologia per al processament de la informació i l'impacte que té aquesta en la generació i aplicació del coneixement."

M. Castells (2003). "La interacció entre les tecnologies de la informació i la comunicació i la societat en xarxa: un procés de canvi històric". *Coneixement i Societat* (núm. 1, pàg. 8-21).

Els canvis lligats a aquest nou ordre social són múltiples, però els podríem resumir en cinc àmbits clau (vegeu Webster 2002 per a una anàlisi més aprofundida):

1) Tecnològic. Un dels canvis més evidents de les últimes dècades ha estat la revolució en el camp de la tecnologia, sobretot les telecomunicacions i les tecnologies de la informació i la comunicació. El desenvolupament d'aquestes tecnologies (comunicacions per via satèl·lit, informàtica, telefonia mòbil, Internet, etc.) s'ha identificat sovint com el factor de canvi que marca el rumb cap a una societat de la informació.

2) Ocupacional. S'ha identificat també el nou ordre social amb un canvi en l'estructura del treball, que implica un increment de les ocupacions en el sector de serveis en detriment de la indústria. El treballador de coll blau (empleats de fàbrica) perd protagonisme en favor del treballador de coll blanc (professionals i administratius). A més, les ocupacions relacionades amb la generació d'informació i coneixement guanyen cada vegada més pes estratègic. En el conjunt de les economies més avançades, d'acord amb dades de l'Organització Internacional del Treball de 2010, més del 70% de l'ocupació recau en el sector de serveis.

3) Econòmic. En aquest cas, un altre indicador de canvi és el pes creixent que les activitats relacionades amb la informació tenen en el conjunt de l'economia, en contraposició a l'agricultura o a la indústria manufacturera. Una manera de veure-ho mesurant el pes que té el conjunt del sector relacionat amb el coneixement i la informació sobre el PIB.

4) Organitzatiu (o relacional). Aquí la novetat rau en la idea de **xarxa** i en la manera com circulen els fluxos d'informació entre diferents actors. En aquest sentit, el sociòleg Manuel Castells ha popularitzat el concepte de **societat xarxa**, el qual dóna una idea sobre com es produeixen les comunicacions i com les noves tecnologies afecten les estructures organitzatives:

“[...] aquestes tecnologies permeten la coordinació de tasques i la gestió de la complexitat, cosa que dóna lloc a una combinació sense precedents de flexibilitat i rendiment, a la coordinació en la presa de decisions i a l'execució descentralitzada, a l'expressió individualitzada i a la comunicació global i horitzontal; en definitiva, a una forma superior d'organització humana.”

M. Castells (2002). *La Galàxia Internet* (pàg. 16). Barcelona: Rosa dels Vents / Editorial UOC.

5) Cultural. Les noves tecnologies de la informació no solament han canviat les nostres pautes de consum sinó també la manera com ens comuniquem o relacionem els uns amb els altres. Això també ha portat l'emergència de nous estils de vida i de noves pautes de conducta social, amb un entorn caracteritzat per un flux continu i fins i tot frenètic de missatges i d'informació, que circula pels mitjans de comunicació de masses i les noves tecnologies com ara Internet (per exemple, per les xarxes socials).

Ara bé, malgrat que aquests canvis són ben palesos, fins a quin punt podem afirmar que vivim en una societat nova o en un nou ordre social? Què propicia el salt d'un tipus de societat a un altre? Si bé és cert que les noves tecnologies han provocat tota una sèrie de canvis profunds en l'ordre socioeconòmic,

també és cert que són moltes les continuïtats amb moments anteriors, com ara el pes rellevant que manté la indústria en el conjunt de l'economia mundial o el sistema econòmic basat en els principis del capitalisme i el lliure mercat. Alguns autors (per exemple: Webster, 2002) consideren que malgrat l'augment de la presència i rellevància econòmica de les noves tecnologies no hi ha hagut un canvi social prou substantiu per a poder parlar d'una nova societat que trenqui amb els patrons anteriors. Podem afirmar, doncs, que ens trobem davant d'un tipus de societat significativament diferent? Aquesta pregunta ha despertat un ampli debat en el món acadèmic i no sembla que hi hagi consens a l'hora de respondre, de fet, la pluralitat de termes diferents per a referir-se als canvis que estem vivint és una bona mostra de la complexitat de la qüestió i de la diversitat de reaccions que genera.

1.1. Mesures de la societat de la informació

Un dels reptes per a abordar el concepte de societat de la informació consisteix a trobar **mètriques fiables** que permetin avaluar i mesurar quina és l'evolució de les transformacions que s'identifiquen amb la societat de la informació i quin impacte tenen en el conjunt de la societat.

Per aquest motiu, una tasca primordial consisteix a trobar indicadors que permetin quantificar el fenomen que es vol mesurar i que n'aportin informació rellevant. Hi ha múltiples mesures i indicadors sobre la societat de la informació, i en els últims anys s'han concentrat molts esforços a crear estàndards internacionals per a unificar les mètriques. En aquest sentit cal destacar les iniciatives empreses des de les Nacions Unides, l'OCDE o la Unió Europea, per esmentar només alguns exemples significatius; de fet són molts i molt diversos els organismes, observatoris i agències que treballen per a analitzar i mesurar el fenomen de la societat de la informació i l'impacte que tenen les noves tecnologies en diferents àmbits com l'economia, el desenvolupament, la societat o la política.

Nacions Unides

La **Unió Internacional de Telecomunicacions (UIT)** és l'organisme especialitzat de les Nacions Unides per a les tecnologies de la informació i la comunicació. La UIT ha confeccionat tota una sèrie d'indicadors per comparar el pes de la societat de la informació en diferents països, en àrees que inclouen tant les infraestructures de les TIC, com l'ús i l'accés de les TIC per part de llars, empreses i institucions, o indicadors lligats amb sectors com ara l'educació. Dins de l'entramat de les Nacions Unides, també cal destacar el paper actiu a l'hora de fixar mesures per a la societat de la informació que ha tingut la **Conferència de les Nacions Unides sobre el Comerç i el Desenvolupament (UNCTAD)** i l'**Aliança per al mesurament de les TIC per al desenvolupament**.

OCDE

L'**Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE)** ha desenvolupat també tota una sèrie d'estadístiques i indicadors sobre la societat de la informació que permet comparar dades entre diferents països. A més, ha elaborat diverses guies metodològiques per tal de fixar uns estàndards bàsics a l'hora de fer mesures. En aquest sentit cal esmentar la *Guia per a mesurar la societat de la informació*, que ha servit de base per a sistematitzar els diversos conceptes i mesures relacionats amb la societat de la informació.

Unió Europea

Eurostat fa un seguiment sobre l'impuls de la societat de la informació en els diferents països membres de la UE. D'acord amb Eurostat, les estadístiques sobre la societat de la informació tenen per objectiu mesurar i avaluar la consecució d'un espai europeu únic d'informació, les inversions i la innovació en matèria de TIC i la realització d'una societat europea inclusiva de la informació. Aquests objectius tenen com a referència bàsica l'anomenada Estratègia de Lisboa (2000), amb la qual la UE es fixava com a repte estratègic apostar per la innovació i convertir-se en l'economia del coneixement més dinàmica i competitiva del món. A un nivell més local, cal destacar la tasca que desenvolupen l'Institut Nacional d'Estadística (INE) en el cas espanyol, i l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat) en el cas català.

Altres fonts

Per a mesurar l'*e-readiness* (és a dir, el nivell de preparació d'un determinat país per a adaptar-se a la societat de la informació), cal destacar els indicadors elaborats per agències com l'**Economist Intelligence Unit** (*e-readiness rankings* o *digital economy rankings*) o el **Fòrum Econòmic Mundial** (*network readiness index*). Aquests indicadors tenen en compte tota una sèrie de factors per a mesurar el grau de desenvolupament i preparació d'una societat per a la vida digital que van més enllà dels estrictament tecnològics i que inclouen aspectes relacionats amb qüestions econòmiques, socials i legals.

En els darrers anys ha crescut moltíssim la demanda d'informació estadística relacionada amb la societat de la informació i el desenvolupament i l'impacte social i econòmic de les TIC. La *Guia per a mesurar la societat de la informació* de l'OCDE ofereix un marc conceptual que ajuda a entendre els diferents components de la societat de la informació i la manera de mesurar-los. En concret, s'hi destaquen cinc àmbits clau que es relacionen entre si:

- 1) *L'oferta TIC*, que inclou les empreses que desenvolupen, produeixen i comercialitzen els béns i serveis TIC (el que es coneix com a *sector TIC*) i el pes i l'impacte que tenen en el conjunt de l'economia. Alguns indicadors relacionats amb aquest àmbit serien, per exemple, el percentatge d'empreses que es dediquen al sector de les TIC, el seu volum de facturació o el volum de llocs de treball que generen.
- 2) *La demanda TIC*, és a dir, els usuaris (tant públics com privats) que fan ús de les TIC. Aquí s'inclourien indicadors com, per exemple, el nombre d'empreses i llars amb accés a Internet, les finalitats amb què s'utilitza Internet, la freqüència d'ús, etc.
- 3) *Les infraestructures TIC*, que engloba les inversions i els serveis que sostenen la societat de la informació i que possibiliten la difusió i l'accés de les TIC. Dins d'aquest àmbit s'inclouria la informació referent als serveis d'accés a les TIC, la seva qualitat, el nivell d'inversió en aquests serveis o les seves tarifes.

4) Els *productes TIC*, és a dir, els productes i serveis que entren dins de la categoria del “sector TIC” (ordinadors, components electrònics, etc.), la informació dels quals resulta imprescindible per a mesurar estadísticament aspectes rellevants com ara el volum o el valor de la producció de béns i serveis TIC, el nivell de despesa en productes TIC per part d’empreses o administracions públiques, el nivell d’exportacions i/o importacions de productes i serveis TIC d’una determinada economia, etc.

5) L’etiqueta de *continguts digitals* fa referència de manera concreta als productes i als sectors relacionats específicament amb l’elaboració, comunicació i difusió de continguts (publicacions, pel·lícules, televisió, música, videojocs, etc.).

La figura següent permet visualitzar d’una manera gràfica com s’estructuren aquests diferents àmbits de mesura de la societat de la informació. Cal tenir en compte que tots aquests elements (oferta, demanda, infraestructures, etc.), tal com es representa en el requadre inferior de l’esquema, es veuen afectats alhora per les variacions que es puguin produir en el seu entorn (per exemple, en termes de polítiques públiques, regulació jurídica, condicions socials, etc.).

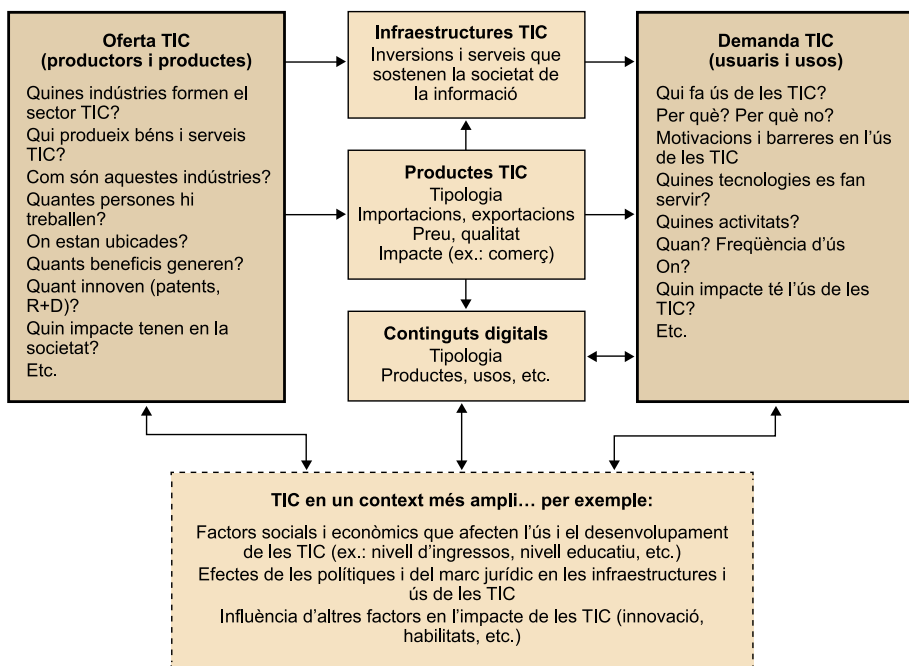

Figura 1. Àmbits clau de la societat de la informació i com es relacionen entre si. Font: adaptat de *Guide to Measuring the Information Society*, OCDE, 2011.

Si observem algunes dades, podem veure com de fet en els últims anys hi hagut una forta eclosió de les TIC. Si ho mirem, per exemple, des del punt de vista del nombre d’usuaris d’Internet, és a dir, les persones que tenen accés a la Xarxa, l’increment ha estat espectacular: en només una dècada s’ha passat de gairebé 400 milions d’usuaris de l’any 2000 a superar els 2.000 milions l’any 2010. Si tenim en compte les dades en termes relatiu, el nombre d’usuaris per cada

100 habitants ha passat de gairebé 7 a 30 entre l'any 2000 i 2010. La figura 2 permet observar el patró de creixement que ha seguit el nombre d'usuaris d'Internet al llarg de l'última dècada.

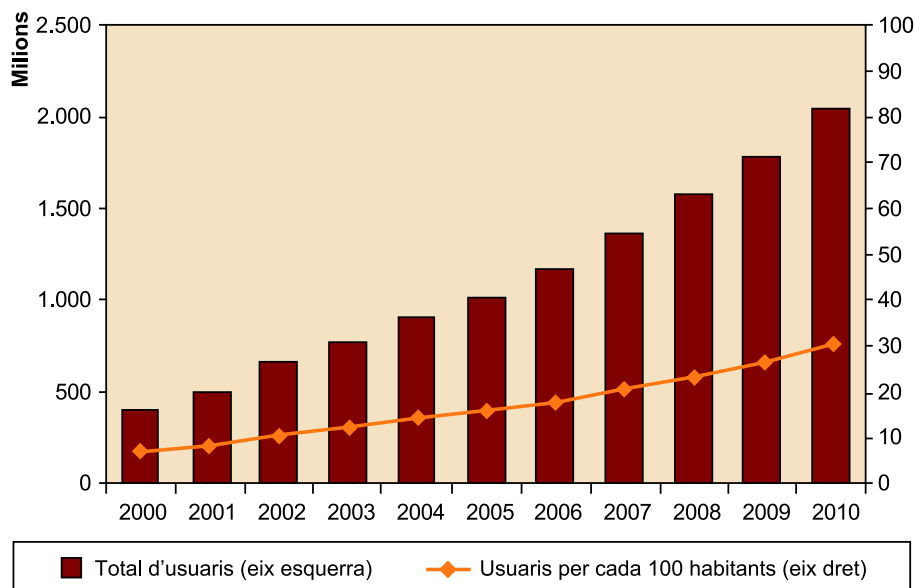

Figura 2. Nombre d'usuaris d'Internet al món (2000-2010)
Font: adaptat de The World Bank.

1.2. La divisòria digital

L'expansió de les noves tecnologies i de la societat de la informació arriba acompanyada de noves desigualtats o de l'agreujament de les desigualtats que ja hi ha. Una de les paraules que més s'ha fet servir per a recollir aquesta idea és la de *bretxa* o *divisòria digital*.

El terme *divisòria digital*¹ es refereix a les disparitats que hi ha en l'ús i l'accés de les noves tecnologies entre individus, col·lectius o àrees geogràfiques diferents, i marca la frontera entre els que són **dins** i els que queden **fora** del nou entorn tecnològic i de les noves oportunitats que representa la societat de la informació.

⁽¹⁾ *Digital divide*, en anglès.

L'OCDE defineix la divisòria digital de la manera següent:

“Les diferències entre individus, llars, àrees econòmiques o geogràfiques amb diferents nivells socioeconòmics amb relació tant a les oportunitats d'accés a les tecnologies de la informació i la comunicació com a l'ús d'Internet per una àmplia varietat d'activitats.”

OCDE (2001). *Understanding the digital divide*. París: OCDE.

En efecte, el desenvolupament de les noves tecnologies genera nous beneficis i oportunitats, però aquests avantatges es distribueixen de manera desigual en funció de qui té accés i és capaç d'aprofitar de manera efectiva les oportunitats del nou entorn. Pippa Norris (2001) distingeix tres dimensions lligades amb el fenomen de la divisòria digital, segons l'àmbit que afecta:

1) La divisòria global. En aquest cas la divisòria fa referència a les desigualtats entre països desenvolupats i països en vies de desenvolupament. El fet que les tecnologies de la informació tinguin un abast i una difusió més àmplia en els països desenvolupats pot accentuar encara més la distància entre les economies més avançades i les més pobres.

2) La divisòria social. En aquest cas la divisòria fa referència a les desigualtats entre diferents grups socials o col·lectius dins d'un mateix país.

El fet, per exemple, que els entorns rurals, que les famílies amb menys recursos o que els individus amb nivells d'educació més baixos tinguin més dificultats per a accedir a les noves tecnologies de la informació pot generar problemes greus d'exclusió que se sobreposarien a les desigualtats que ja hi ha.

3) La divisòria democràtica. Norris també es pregunta sobre quin pot ser l'impacte de les noves tecnologies en l'esfera pública i com la societat de la informació afectarà la distribució de la capacitat d'influència política. En aquest cas, doncs, el que anomena la *divisòria democràtica* fa referència a les diferències que es poden produir entre els que sàpiguen aprofitar els recursos que proporciona el nou entorn per a la mobilització i la participació política (i, per tant, en la capacitat d'influir sobre els resultats polítics) i els que no.

El concepte de **divisòria digital** posa al damunt de la taula el problema dels desequilibris i les desigualtats en la nova societat de la informació. Això planteja alguns interrogants que han estat objecte d'un ampli debat entre els analistes: fins a quin punt la divisòria digital marca una bretxa insalvable entre els guanyadors i els perdedors en el nou esquema d'oportunitats de la societat de la informació? Es tracta d'un fenomen amb vocació de permanència o d'un fenomen temporal que es diluirà a mesura que s'universalitzi l'accés a les tecnologies de la informació i de la comunicació? A tall d'exemple, la figura 3 ens aporta informació sobre aquesta qüestió. La figura ens permet veure les diferències que hi ha entre els individus que fan un ús regular d'Internet per al conjunt dels vint-i-set països de la Unió Europea amb relació a l'edat i al nivell d'estudis. Com es pot comprovar, les diferències han disminuït entre els anys 2005 i 2011, però encara continuen essent força notables: la població de més edat i amb un nivell educatiu més baix es troba sobrerrepresentada entre els usuaris regulars d'Internet.

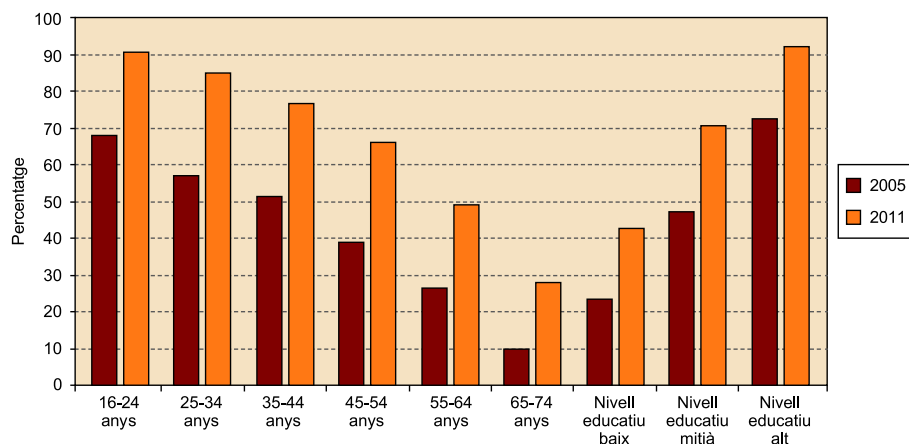

Figura 3. Individus que han fet servir Internet almenys un cop a la setmana, per grup d'edat i nivell d'educació formal (en percentatge). EU27, 2005 i 2011
Font: elaboració pròpia a partir de dades d'Eurostat.

Més endavant veurem les implicacions de la divisió digital amb més profunditat. Ho farem sobretot posant en el punt de mira l'impacte de les TIC sobre la dimensió política i democràtica i, per tant, centrarem més aviat l'atenció en el que s'ha descrit com a **divisió democràtica**.

Si fins ara hem introduït alguns aspectes relacionats amb la societat de la informació, en els propers apartats estudiarem com s'interrelacionen les TIC amb la política i, per tant, farem el salt de la **societat de la informació** a les **transformacions polítiques en la societat de la informació**.

2. Política i noves tecnologies: perspectives teòriques sobre l'impacte de les TIC en la política

2.1. La literatura en el seu conjunt

Malgrat que, en termes estrictament històrics, el fenomen de les noves tecnologies de la informació i de la comunicació (TIC) és molt recent (en aquest sentit podem considerar que el punt d'inflexió en el seu desenvolupament i ús es produeix a mitjan dècada dels noranta), en el camp de les ciències socials s'ha desenvolupat una literatura especialitzada que, una vegada superada una primera fase normativa o especulativa, ha començat a analitzar empíricament alguns dels aspectes més significatius de la relació entre les TIC i l'àmbit polític (com, per exemple, els paràmetres i les estratègies que en determinen l'ús, el perfil polític i sociodemogràfic dels usuaris, o les conseqüències socials o polítiques que poden tenir a llarg termini).

Reprement la literatura clàssica sobre els efectes dels mitjans de comunicació en les actituds i els comportaments polítics, i de manera paral·lela a la literatura que centra el seu objecte d'estudi en els efectes de les noves tecnologies sobre les estructures, institucions i pràctiques econòmiques, aquest corpus comença el recorregut en el mateix moment en què les TIC es popularitzen. És llavors quan apareixen les grans preguntes teòriques que donaran contingut a les investigacions: les TIC tenen el potencial per a reforçar les pràctiques democràtiques i per a renovar les institucions democràtiques actuals?; els nous mitjans digitals permeten una participació més gran dels ciutadans en l'esfera pública?; la influència de les TIC en l'espai polític i governamental serà suficient per a modificar el sistema actual de presa de decisions polítiques?; som a les portes d'una vertadera **democràcia electrònica** o, al contrari, les TIC facilitaran un control governamental i burocràtic més gran sobre la informació política?; coneixerem en el futur més pròxim una dinàmica política articulada per mitjà de formes de democràcia directa o sofrirem unes formes polítiques amb tints orwellians?

Amb la intenció de respondre aquestes i d'altres hipòtesis semblants, des de fa dues dècades s'han desenvolupat una sèrie d'estudis que, des d'una perspectiva normativa o des d'una perspectiva positiva, han analitzat el paper que fan les TIC en els processos polítics (especialment en contextos democràtics). Així, des dels anys vuitanta, és possible trobar anàlisis sobre els efectes de les TIC en les activitats que duen a terme els actors considerats clau d'aquests processos polítics: els individus, els grups d'interès, els partits polítics, els parlaments i els governs.

Aquest conjunt de literatura es desenvolupa en un context general en què sobresurten fortament dos fenòmens:

1) En primer lloc, a partir de la dècada dels noranta es produeix l'**expansió (i la popularització) de l'ús de les TIC**. La taula 1 mostra l'evolució del percentatge d'individus que no ha fet servir mai Internet en diferents països europeus des del 2005 fins al 2011. La taula mostra com en els últims anys l'ús d'Internet s'ha difós cada vegada més, tot i que encara hi ha grans diferències entre països.

Taula 1. Percentatge d'individus (entre 16-74 anys) que no ha fet mai ús d'Internet

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
EU (27 països)	43	42	37	33	30	27	24
Bèlgica	39	34	29	26	20	18	14
Bulgària	:	71	65	57	53	51	46
República Txeca	63	49	46	33	33	28	24
Dinamarca	14	10	12	12	11	9	7
Alemanya	29	26	23	20	19	17	16
Estònia	36	34	32	26	26	22	20
Irlanda	55	42	35	32	30	27	21
Grècia	73	65	62	56	53	52	45
Espanya	50	47	43	38	36	32	29
França	:	46	34	26	25	20	18
Itàlia	62	59	54	50	45	41	39
Xipre	64	62	56	54	48	45	41
Letònia	51	45	39	34	31	29	27
Lituània	61	54	49	43	38	35	33
Luxemburg	29	27	20	16	11	8	8
Hongria	60	52	46	37	36	32	28
Malta	57	58	51	49	40	36	30
Països Baixos	18	16	13	11	10	8	7
Àustria	40	34	28	25	25	23	18
Polònia	58	52	48	44	39	35	33
Portugal	63	60	56	54	50	46	41
Romania	:	74	69	64	62	57	54
Eslovènia	48	43	39	40	33	28	29
Eslovàquia	42	41	35	25	22	17	20

Font: adaptat d'Eurostat.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Finlàndia	23	18	17	13	15	11	9
Suècia	12	10	15	9	7	7	5
Regne Unit	28	29	22	19	15	13	11
Islàndia	11	9	8	8	6	5	4
Noruega	15	17	11	8	6	5	5

Font: adaptat d'Eurostat.

2) En segon lloc, la literatura sobre els possibles efectes de les TIC en l'àmbit polític apareix en un context en què, des de mitjan anys seixanta, s'acusa amb certa facilitat l'existència d'una **crisi de les democràcies representatives** deguda principalment al retrocés continu de la participació política dels ciutadans. Diferents estudis empírics de caràcter comparat mostren com la participació política per mitjà dels canals tradicionals d'influència política (com els partits, els processos electorals o les associacions estructurades formalment) estan en decadència des de ja fa alguns anys.

Taula 2. Confiança en les institucions (mitjana de la Unió Europea-15 per a l'any 2004 i Unió Europea-27 per a l'any 2010)

	% de persones que confien en:		% de persones que no confien en:	
	2004	2010	2004	2010
Sistema judicial	48	47	44	48
Polícia	65	64	29	32
Exèrcit	63	70	26	21
Institucions religioses	41	40	46	50
Sindicats	36	38	50	49
Partits polítics	16	15	76	80
ONG	61	-	28	-
Grans empreses	26	30	61	59
Govern	30	28	61	67
Parlament	35	31	54	62
Unió Europea	41	43	42	45

Font: adaptat d'Eurobaròmetre #61 (2004) i #74 (2010).

Conclusions

Com es pot comprovar, els valors més baixos de confiança ciutadana estan associats de manera clara amb les institucions polítiques tradicionals (parlaments, governs, sindicats i, molt especialment, partits polítics), mentre que els valors més alts els obtenen les institucions dissenyades precisament per a l'**enforcement** (polícia i exèrcit), com també les

institucions que permeten noves formes de participació política allunyades dels canals representatius més comuns en les democràcies occidentals.

Encara que el nivell de **desafecció política** –entesa com el sentiment subjectiu d'ineficàcia, de cinisme i de falta de confiança en el procés polític i les institucions democràtiques– sembla fortament associat a determinades variables sociodemogràfiques, institucionals i conjunturals (Pharr i Putnam, 2000), l'argument principal que desenvolupa el concepte de **crisi de les democràcies representatives** vincula directament el grau de participació política (entesa com totes les activitats de caràcter voluntari que volen influir en les polítiques públiques o en la selecció de representants polítics) amb la desafecció política i, al seu torn, relaciona el grau de desafecció política amb la legitimitat dels sistemes polítics i la seva governabilitat. Així doncs, quan els estudis empírics constaten la desafecció política que hi ha, troben una de les seves causes principals en la baixa participació, al mateix temps que estableixen la ingovernabilitat política de les societats democràtiques com una de les seves conseqüències principals.

Tanmateix, encara que els ciutadans sembla que es mostren crítics amb les institucions polítiques tradicionals (Norris, 2000), aquest fet no és una mostra d'un possible cinisme polític, sinó que es pot interpretar precisament com una demostració d'un compromís cívic que es manifesta per mitjà de nous canals participatius.

Els discursos teòrics que analitzen els possibles efectes de l'ús de les TIC en les activitats polítiques sorgeixen, doncs, en un context marcat per l'expansió de les TIC, d'una banda, i per la crisi de les democràcies de l'altra.

Es pot assenyalar que el que de manera intuïtiva denominariem *una teoria* general sobre l'impacte de les TIC en l'àmbit polític encara és impossible:

- L'anàlisi d'aquest impacte s'ha fet des de perspectives teòriques molt diferents.
- No disposem d'una metodologia acceptada per la comunitat científica per a avaluar empíricament –i de manera comparada– les conseqüències d'aquesta relació: precisament a causa d'aquest dèficit no disposem de prou estudis empírics que en permetin l'elaboració per mecanismes inductius.
- És evident que les TIC estan en evolució contínua, cosa que impedeix elaborar unes anàlisis vigents temporalment que facilitarien l'elaboració d'un model general.

Precisament amb la intenció d'oferir un primer marc teòric de referència, Resnick considera que les relacions entre les TIC (concretament Internet) i la política comprenen com a mínim tres tipus de fenòmens (Resnick, 1998):

- **La política a Internet.** Entesa com els acords i intercanvis de caràcter polític que es poden establir a Internet sense la necessària referència a les institucions polítiques que hi ha fora de la Xarxa. En aquest sentit, Internet es considera un espai desregulat –que no necessita regulació– en què l'activitat política té lloc a partir d'una barreja de consensos i de participació en un context que iguala els participants.
- **La política que impacta a Internet.** Entesa com el conjunt de polítiques governamentals que afecten Internet. Des que Internet s'ha convertit en un fenomen de masses, els governs han pretès la jurisdicció sobre el que passa a la Xarxa i han reclamat la vigència d'un concepte de territorialitat que, en realitat, s'ha convertit en un concepte sense contingut real.
- **L'ús polític d'Internet.** Entès com l'ús de la Xarxa amb la finalitat d'influir en les dinàmiques polítiques que tenen lloc fora d'aquesta. Els individus, els grups d'interès, els partits polítics, etc. poden establir, per exemple, llocs web amb la finalitat de modificar els paràmetres que explicarien el comportament polític dels visitants.

Evidentment, aquest ús polític de les TIC (i no únicament d'Internet) constituirà el nostre centre d'interès en les pròximes pàgines.

Per la seva banda, Norris (2004) distingeix quatre perspectives amb què la literatura ha analitzat els efectes de les TIC sobre els processos polítics:

1) La primera perspectiva considera Internet com una vertadera àgora virtual i entén que l'aplicació de les TIC en l'àmbit polític servirà, en darrer terme, per a superar les formes característiques de les democràcies representatives mitjançant formes de democràcia directa (**perspectiva ciberoptimista**).

2) La segona perspectiva parteix del supòsit que Internet accentua les desigualtats socials existents i que, per tant, la divisòria digital existent derivarà en una forma de neolitisme polític més accentuat (**perspectiva ciberpessimista**).

3) La tercera perspectiva entén que els efectes de les TIC en la política són molt reduïts a causa que els actors polítics no aprofiten les potencialitats que ofereixen aquestes tecnologies, de manera que no es produirà cap canvi significatiu en les dinàmiques i les estructures polítiques actuals (**perspectiva ciberescèptica**).

4) La quarta perspectiva deriva de l'aplicació en l'àmbit polític d'un model anàleg al que explica els mecanismes característics del mercat (**cibermercat**).

Es pot dir que, considerades en conjunt, les aportacions d'aquesta literatura avaluen de manera molt diferent l'efecte de les TIC sobre els processos polítics. Si és possible dibuixar un contínuum definit per la variable "potencialitat transformadora de les TIC", en un extrem trobaríem els autors segons els

quals el possible ús polític de les TIC únicament representa petits canvis que en cap cas no alteren l'essència de les dinàmiques polítiques tal com es coneixien abans de la generalització de les TIC. És a dir, l'ús polític de les TIC simplement es considera un exemple de l'aplicació en l'àmbit polític d'una nova tecnologia. En l'extrem oposat, altres autors defensen la possibilitat que les TIC representin una vertadera revolució dels processos democràtics que pot arribar a derivar en formes més o menys estructurades de democràcia directa. Això és així atenent les característiques de les TIC següents:

- Les TIC són una tecnologia que incrementa exponencialment el volum i la velocitat de la informació transmesa, de manera que les distàncies físiques i temporals perden la importància que tenien anteriorment.
- Les TIC són una tecnologia que permet un nivell d'interactivitat entre emissor i receptor que abans era impossible.
- Les TIC són una tecnologia que, per la seva estructura en forma de xarxa, permet descentralitzar el control sobre els processos de comunicació, de manera que es pot generar un flux comunicatiu entre molts emissors/receptors que, a més, poden actuar de manera simultània.
- Les TIC són una tecnologia que permet canviar l'estil i el format dels missatges.

El que sí que és comú al conjunt de la literatura és la idea fonamental que les TIC tenen significació en termes polítics des del moment en què proporcionen un volum ingent d'informació políticament valuosa i que ofereixen als diferents actors nous instruments per a l'acció política.

En realitat, la totalitat de la literatura es pot subsumir perfectament en dues categories clàssiques: d'una banda, trobem una primera literatura de **caràcter normatiu** (que inclou les perspectives ciberoptimistes i ciberpessimistes segons Norris) i, posteriorment, trobem una literatura de **caràcter positiu o empíric** (que inclou, pels resultats obtinguts, les perspectives ciberescèptica i la corresponent al model del cibermercat).

2.2. Les perspectives normatives

En general, les perspectives normatives sobre l'impacte de les TIC en els processos polítics defensen la possibilitat d'una vertadera **revolució democràtica** (Negroponte, 1995). Segons Gibson i d'altres:

“Guiats per un impuls llibertari (aquesta literatura) concep Internet com la via cap al veritable govern del poble i la raó que explica l’erosió del poder dels estats i dels cossos intermedis. Les institucions representatives de les democràcies, com els partits polítics i els parlaments, sofreixen una crisi de legitimitat gradual i les TIC poden omplir aquest buit creant un sistema més transparent de governança.”

R. K. Gibson; W. Lusoli; S. Ward (2002). “Online Campaigning in the UK: The Republic Respond?”. Document presentat al congrés anual de l’American Political Science Association. Boston.

Acceptant de manera acrítica les noves possibilitats tecnològiques, les perspectives normatives sobre els efectes de les TIC en els processos polítics suggereixen que les TIC seran instruments ideals per a la renovació democràtica atès que facilitaran i incentivaran la participació política dels ciutadans.

En altres paraules, les posicions normatives veuen en les TIC la solució als problemes de les democràcies representatives contemporànies.

Les perspectives normatives parteixen del supòsit fonamental següent: les característiques de les TIC (interactivitat, flexibilitat, capacitat i velocitat) incrementen l’accés i la disponibilitat de la informació política per part dels ciutadans. Aquest és el primer pas lògic per a una participació política plena. En cert sentit, la premissa bàsica de la literatura ciberoptimista estableix una condició necessària i suficient que associa positivament les variables **informació política i participació política sincerament interessada dels ciutadans**.

2.2.1. El ciberoptimisme

Dins de la perspectiva del ciberoptimisme, es poden destacar dos corrents que neixen a partir de diferents consideracions sobre el paper relatiu que atribueixen als individus i als col·lectius, i en el grau d’artificialitat o naturalitat que atribueixen a les comunitats polítiques. Són els que es presenten a continuació:

1) El corrent populista

El primer punt de vista correspon a l’anomenada *perspectiva populista* (Bimber, 1998), que enllaça normativament amb la tradició clàssica segons la qual la llibertat i l’autonomia individual resulten els valors políticament més rellevants. Precisament aquests valors justifiquen que, sota qualsevol circumstància i depenent exclusivament dels seus interessos particulars, els ciutadans hagin de poder definir i perseguir el seu propi estil de vida. Derivant directament conclusions de les possibilitats tecnològiques existents (com si les capacitats tecnològiques determinessin l’estructura de les institucions polítiques i socials), es considera que les TIC permetran el ressorgiment d’una ciutadania amb capacitat per a participar políticament i influir en les decisions polítiques dels governs. Segons el corrent populista, les TIC tenen un potencial transformador enorme perquè faciliten la interacció horitzontal entre els ciutadans i, sobretot, la interacció vertical entre els ciutadans i els responsables polítics

o els governs. Amb l'aparició d'aquestes noves possibilitats tecnològiques, el paper dels intermediaris polítics (elits polítiques tradicionals, mitjans de comunicació de masses, partits polítics, sindicats, etc.) disminuirà considerablement perquè ja no seran necessaris per aconseguir i organitzar la informació política o per induir a la participació política dels ciutadans i facilitar-la: es produirà la **desinstitucionalització** política d'aquests intermediaris i un apoderament (*empowerment*, en anglès) individual, l'atribució per part dels individus de poders i funcions polítiques que tradicionalment corresponien a l'estat.

En resum, es considera que, en la mesura en què les TIC descentralitzen l'accés a la informació i la comunicació política, augmenten les possibilitats per a la comunicació política vertical entre els ciutadans i els governs i, com a conseqüència, els ciutadans incrementaran la seva participació política directa sense la necessària mediació dels intermediaris polítics (Rash, 1997).

Segons el corrent populista, la significació política de les TIC resideix precisament en la capacitat per a tenir amenaçat el monopoli jeràrquic que exerceixen actualment els mitjans de comunicació i revitalitzar una democràcia basada en la ciutadania: la imatge d'una xarxa de comunicacions polítiques dissenyada i controlada directament pels ciutadans resultarà una vertadera actualització electrònica de l'àgora clàssica (Rheingold, 1993).

Evidentment, portat fins a l'extrem, la conseqüència lògica de l'argument seria l'articulació de diferents mecanismes de democràcia directa. En aquest sentit, els ciberoptimistes apunten la possibilitat tecnològica d'establir formes de democràcia directa que potenciïn la participació política i que, d'alguna manera, permetin superar les dificultats de les democràcies representatives a l'hora d'interpretar i implementar els desitjos polítics dels ciutadans. En altres paraules, l'aplicació de totes les potencialitats de les TIC en l'àmbit polític permetria l'adveniment d'una vertadera **república electrònica** (Grossman, 1996) en la qual se superaria la desconexió actual entre representants i representats; les TIC tenen unes prestacions que, mitjançant el referèndum continu, farien del govern alguna cosa més que una simple qüestió teòrica.

Segons el corrent populista, les TIC ofereixen prou mecanismes per a superar el **problema de l'agència** derivat del principi delegatiu de les democràcies representatives per mitjà de l'actualitat contínua de l'equació informació - deliberació - participació política directa (Barber, 1994; Toffler i Toffler, 1995; Budge, 1996).

Un altre escenari derivat de l'argument fonamental de la literatura populista és la possibilitat de desenvolupar una democràcia gestora despolititzada en la qual l'ús de les noves tecnologies per a la presa de decisions polítiques permetria transferir el poder d'aquests processos de les actuals institucions represen-

tatives a la ciutadania: els ciutadans participarien directament en el disseny de les polítiques públiques que els afectessin per mitjà de consultes periòdiques, de manera que augmentaria el grau de legitimitat d'aquestes (Toffler i Toffler, 1995).

2) El corrent comunitarista

El corrent comunitarista enllaça amb una tradició republicana segons la qual –i contràriament al corrent populista– els ciutadans estan orientats per la seva comunitat política i no tant pels seus interessos particulars, de manera que la participació política dels individus es considera un requisit indispensable per a l'estabilitat de les institucions democràtiques col·lectives alhora que formaria part intrínseca del que normativament es consideraria una “bona vida”. El corrent comunitarista entén que una comunitat vincula un nombre limitat de persones que comparteixen unes normes i que presenten un cert sentiment d'obligació mútua: les relacions són properes, de vegades íntimes, i normalment cara a cara. Els individus es relacionen per mitjà de vincles afectius o emocionals i no per la percepció que puguin tenir del propi interès (Bender, 1982).

Segons el corrent comunitarista, les TIC promouen una redefinició de les relacions polítiques perquè possibiliten l'aparició d'una nova forma de comunitat política que pressuposa l'existència d'un bé social (o comunitari) més enllà de la simple agregació dels interessos individuals: precisament és el concepte de **comunitat** el que permet atribuir un significat intersubjectiu a aquest bé col·lectiu. En cert sentit, les TIC redueixen les dificultats intrínseques de l'acció comunitària i, per tant, la faciliten. D'altra banda, gràcies a les TIC, la distància física o temporal ja no serà un impediment per a la formació i l'acció coordinada d'aquestes comunitats estructurades virtualment.

El corrent comunitarista entén que les TIC facilitaran l'acció col·lectiva o comunitària perquè permeten la comunicació igualitària entre els ciutadans i, per tant, una definició millor dels interessos de la comunitat: en cert sentit, les TIC traslladen el centre de gravetat polític de l'estat o individu a la comunitat o grup.

2.2.2. El ciberpessimisme

En l'extrem oposat al que hem anomenat *ciberoptimisme* trobem la visió **ciberpessimista**. Tot i compartir amb el primer enfocament una concepció determinista de les conseqüències polítiques de l'ús de les TIC, en aquest cas el signe d'aquests efectes és negatiu. En aquest sentit, el corrent ciberpessimista argumenta que les TIC accentuaran fins a extrems insospitats l'elitisme polític perquè incrementaran les diferències actuals en la participació política degudes a variables com l'educació i els ingressos: les TIC potenciaran únicament

la participació política de les elits amb els recursos i la motivació necessaris per al seu ús. En definitiva, en lloc d'ampliar les possibilitats per a una participació política ciutadana plena, les TIC augmentaran les diferències entre els que participen políticament i els que no; de manera que els "productes" i les decisions polítiques respondran als interessos d'una elit cada vegada més reduïda (Wilheim, 2000). La raó última perquè això sigui així és que els actors polítics dominants adoptaran les TIC precisament per mantenir-se en la seva posició privilegiada (Davis, 1999) i oferir resistència al canvi polític que potencialment es podria derivar d'una aplicació intensiva de les TIC en l'àmbit de la política.

2.3. Les perspectives positives

La perspectiva positiva o empírica sobre els possibles efectes de les TIC en els processos polítics neix de la constatació que les previsions formulades per l'enfocament normatiu no es compleixen. Com a reacció a l'optimisme característic de les teories normatives, comencen a aparèixer una sèrie d'estudis que, precisament, intenten comprovar empíricament si aquest optimisme inicial estava justificat. En el fons, hi ha la percepció que darrere de la posició normativa (especialment la perspectiva ciberoptimista) hi ha un alt grau de determinisme tecnològic que facilita la connexió directa entre problemes de caràcter polític amb solucions de caràcter tecnològic. Per mitjà de la relació que s'estableix entre l'accés a la informació política derivada de les TIC i el comportament polític individual i dels grups, la literatura normativa salva les dificultats intrínseques dels processos polítics democràtics. En cert sentit, la posició normativa es basa a traslladar mecànicament els possibles efectes derivats de les característiques de les TIC a l'esfera política i a atribuir automàticament a les TIC unes propietats transformadores radicals. En realitat, segons les teories positives, l'enfocament normatiu superposa la lògica tecnològica a la lògica democràtica: es tracta d'un *wishful thinking* sense cap versemblança.

En concret, en relació amb les posicions normatives, els enfocaments realistes observen els dèficits argumentatius o conceptuals següents:

1) No hi ha evidències empíriques que permetin associar positivament un increment de la informació política amb un increment de la participació política individual o col·lectiva. En aquest sentit, tant l'expansió de l'educació obligatòria als països occidentals com l'expansió dels mitjans de comunicació de massa (els dos moments històrics més significatius en termes de difusió de la informació política) haurien demostrat l'existència d'aquesta associació. La connexió fonamental que du a terme la literatura ciberoptimista entre la informació política i la participació política resulta un supòsit erroni que desvirtua completament les conclusions a les quals arriba. L'accés a la informació política és una condició necessària però no suficient per a explicar la participació política.

2) Les perspectives positives argumenten que, en la mesura en què es consideren els costos associats a la informació política (costos derivats de l'elaboració, obtenció, processament i ús instrumental d'aquesta informació), l'edifici argumentatiu i les conclusions de l'enfocament ciberoptimista s'esfondren completament i no resisteixen cap contrastació empírica.

3) Les teories normatives (i més concretament, el corrent populista) no reconeixen el fet que els intermediaris polítics no solament transmeten informació: també la processen i la fan comprensible. Això és possible perquè les perspectives normatives tan sols consideren els efectes que les TIC poden tenir sobre els actors i les institucions polítiques sense tenir en compte l'altre pol: les estratègies dels actors i les institucions polítiques determinen els paràmetres dels usos de les TIC amb finalitats polítiques. Per tant, el marc institucional (*institutional framework*) s'ha de tenir en compte a l'hora d'avaluar aquests usos.

4) En aquest sentit, el corollari de la perspectiva ciberoptimista (l'establiment de formes de democràcia directa) no escapa a certes contradiccions lògiques evidenciades per la literatura de l'elecció racional: els processos democràtics no permeten establir una funció que connecti directament les preferències dels ciutadans amb les decisions polítiques col·lectives. Aquestes no són el producte "pur" de l'agregació de les preferències individuals: depenen de variables institucionals que ens remeten a la manera de comptabilitzar aquestes preferències, a l'ordre en el qual es formulen les preguntes, al nombre de qüestions en lluita, etc. (McLean, 1989).

5) Les TIC no ofereixen solucions fàcils a la complexitat dels problemes socials o polítics. En conseqüència, és necessari prendre en consideració una variable qualitativa rellevant: no és el mateix decidir on s'ha de construir un nou centre assistencial que decidir sobre les característiques d'un nou codi penal o del reglament d'un parlament. La complexitat de moltes qüestions polítiques implica diferents exigències informatives. L'essència de la presa de decisions i el debat racional sobre els temes políticament importants impedeix la reducció a un automatisme de caràcter tecnològic basat en el vot favorable o contrari, en la dicotomia del sí o del no.

6) És molt difícil mesurar quantitativament si hi ha o no una comunitat política (a diferència de la participació política individual), la qual cosa constitueix el gran problema teòric de la perspectiva comunitarista.

7) Les TIC no semblen el canal ideal per a la construcció de comunitats. Fins i tot si obviem les dificultats en la definició del que és una comunitat i acceptem el que s'entendria intuïtivament per aquesta idea, hi ha dificultats de caràcter pràctic que justificarien l'afirmació precedent: les TIC (i principalment Internet) no resulten el context ideal per a la familiaritat, les relacions socials estables i l'articulació i formulació de demandes col·lectives, variables necessàries per a la constitució d'una vertadera comunitat. En aquest sentit, la naturalesa

individual, anònima i impersonal de les comunicacions basades en les TIC dificultaria la creació d'unes comunitats basades en el compromís col·lectiu més enllà dels interessos particulars.

8) Les característiques de les TIC no predisposen al debat polític, a la deliberació entorn de posicions oposades. En la mesura en què el volum d'informació permet a l'usuari trobar arguments favorables a una determinada posició política, aquesta es veu reforçada i l'usuari s'immunitza davant posicions contràries. D'aquesta manera s'impedeix el debat i es genera una separació de les comunitats, una **balcanització del ciberespai** (Levine, 2002; Sunstein, 2001).

Basant-se en aquestes crítiques contra les conclusions principals desenvolupades per la literatura normativa, l'enfocament positiu proposa fer estudis empírics per a comprovar com –i amb quines finalitats– els diferents actors polítics utilitzen les TIC en el món real. En els mòduls següents analitzarem amb detall les aportacions principals d'aquest enfocament en relació amb els possibles efectes de l'ús de les TIC per part dels ciutadans, els grups, els partits polítics, els parlaments i els governs. Com veurem, les conclusions principals d'aquestes anàlisis empíriques entren clarament en contradicció amb les especulacions futuristes de la literatura normativa: *l'hauria de ser* i *l'és* discorren paral·lelament, sense trobar-se.

Dit en altres termes, les TIC no s'han convertit en l'instrument per a la transformació dels processos polítics democràtics: el món polític **real** ha colonitzat el ciberespai de tal manera que la Xarxa **ha perdut la seva innocència política** (Margolis i Resnick, 2000). Els usos polítics de les TIC reflecteixen els paràmetres polítics ja existents i l'**àgora virtual** s'ha institucionalitzat com una nova arena política per a la competició pel poder.

Bibliografia

- Barber, B.** (1994). *Strong Democracy*. Berkeley: University of California Press.
- Bell, D.** (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, Londres: Heinemann.
- Bender, T.** (1982). *Community and Social Change in America*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bimber, B.** (1998). "The Internet and political transformation: Populism, community, and accelerated pluralism". *Polity* (vol. 1, núm. 31, pàg. 133-160).
- Budge, I.** (1996). *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge: Blackwell.
- Castells, M.** (2002). *La Galàxia Internet*. Barcelona: Rosa dels Vents / Editorial UOC.
- Castells, M.** (2003). "La interacció entre les tecnologies de la informació i la comunicació i la societat en xarxa: un procés de canvi històric". *Coneixement i Societat* (núm. 1, pàg. 8-21).
- Davis, R.** (1999). *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Politics*. Nova York: Oxford University Press.
- Gibson, R. K.; Lusoli, W.; Ward, S.** (2002). "Online Campaigning in the UK: The Republic Respond?". Document presentat al congrés anual de l'American Political Science Association. Boston.
- Grossman, L. K.** (1996). *The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age*. Nova York: Penguin.
- Levine, P.** (2002). "Can Internet Rescue Democracy? Toward an Online Commons". A: R. Hayduk; K. Mattson (editors). *Democracy's Moment: Reforming the American Political System for the 21st Century*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Margolis, M.; Resnick, D.** (2000). *Politics as usual: The Cyberspace "Revolution"*. Londres: Sage.
- McLean, I.** (1989). *Democracy and New Technology*. Cambridge: Polity Press.
- Negroponte, N.** (1995). *Being Digital*. Londres: Coronet.
- Norris, P.** (2000). *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P.** (2001). *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P.** (2004). "If you Build a Political Website, Will They Come?". Document presentat en el congrés anual de l'American Political Science Association. Chicago.
- OCDE** (2001). *Understanding the digital divide*. París: OCDE.
- Pharr, S. J.; Putnam, R. D. (editors)** (2000). *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Rash, W.** (1997). *Politics on the Net*. Nova York: W. H. Freeman.
- Rheingold, H.** (1993). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading: Addison-Wesley.
- Resnick, D.** (1998). "The Normalization of Cyberspace". A: C. Tolouse; T. W. Luke (editors). *The Politics of Cyberspace*. Nova York: Routledge.
- Sunstein, C. R.** (2001). *Republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- Toffler, A.; Toffler, H.** (1995). *Creating a New Civilization*. Atlanta: Turner Publishing.
- Webster, F.** (2002). "The Informational Society Revisited". A: S. Livinston; L. Lievrouw (editors) (2002). *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*. Londres: Sage.

Wilheim, A. G. (2000). *Democracy in the Digital Age: Challenges to Political Life in Cyberspace*. Nova York: Routledge.